

24. Tekintse át hogyan értelmezték az állampolgári jogokat a 18–20. századi politikai rendszerek!

Mit értünk állampolgári jogok alatt? A demokratikus és diktatórikus (ezen belül az autoriter és a totalitárius) politikai rendszerek jellemzői, különös tekintettel az állampolgári jogokra. Hogyan változott regionálisan és időben az állampolgári jogok tiszteletben tartása? Hogyan vélekedtek az egyes politikai ideológiák kidolgozói és követői az állampolgári jogokról? Az állampolgári jogokat összegyűjtő, deklaráló dokumentumok a korszakból (pl. Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata stb.).

Javasolt szakirodalom:

19. századi egyetemes történelem 1789–1914. Szerk.: Vadász Sándor. Korona Kiadó, Budapest, 2005, különösen az 574 – 596. oldalak és az egyes nagyhatalmak történetének vonatkozó részei. 20. századi egyetemes történet I–II. Szerk.: Németh István. Osiris Kiadó, Budapest, 2006: az egyes nagyhatalmak és régiók történetének vonatkozó részei.

A 18. és 20. század között (részben korábbi eredményekre, például a felvilágosodás tanaira támaszkodva) számos gondolkodó és döntéshozó igyekezett megfogalmazni és deklarálni az (állam)polgárok legfontosabb jogait és kötelezettségeit, illetve ezzel összefüggésben az emberi jogokat. A napjainkban érvényes nézet szerint az állampolgári jogok egyrészt gazdasági, szociális és kulturális, másrészt politikai viszonyokhoz kapcsolódnak.

Az elmúlt évszázadokban kialakult politikai rendszerek (attól függően, hogy demokratikus vagy diktatórikus struktúrák voltak) eltérően értelmezték az állampolgárok jogait. A demokratikus államokban az állampolgárok túlnyomó többségét megillették az állampolgári jogok, ezzel szemben az autoriter és totalitárius diktatúrákban jelentősen korlátozták az egyének és különböző csoportok (akár a társadalom többségének) jogait. Az államok egy részére jellemző volt a vizsgált időszakban, hogy demokratikus államokként deklarálták magukat, politikai rendszerük, és főként az állampolgári jogok kezelése azonban diktatórikus jegyeket mutatott.

Az állampolgári jogok széles körű térnyerése elsőként Európán kívül következett be. Észak-Amerikában a Függetlenségi nyilatkozat 1776-os elfogadását követően olyan állam kiépítése kezdődött, mely (az 1787-es alkotmányban) köztársasági keretek között deklarálta többek között a lelkiismereti, szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadságot, s az egyes államok (erős központi kormány mellett) megőrizhették belső szabadságukat. Ugyanakkor az Egyesült Államok alapítói nem rendezték érdemben a bennszülöttek és a rabszolgák jogainak kérdését. Utóbbi probléma sodorta polgárháborúba az államokat, s a kérdés rendezése a 20. század második feléig váratott magára.

Az állampolgári jogok legismertebb 18. századi európai dokumentuma az Emberi és polgári jogok nyilatkozata. A dokumentumot 1789. augusztus 26-án fogalmazta meg

Franciaországban az Alkotmányozó Nemzetgyűlés. Ebben deklarálták, hogy minden ember szabadnak és jogokban egyenlőnek születik. A szabadság, a tulajdon, a biztonság és az elnyomatással szembeni ellenállás jogát mint az ember természetes és elvülhetetlen jogait jelölték meg.

A nyilatkozat szabadságfogalma szerint mindent szabad, ami másnak nem árt. Amit törvény nem tilt, azt senki nem akadályozhatja meg. A szöveg rögzíti az ártatlanság vélelmét, a lelkiismereti és szólásszabadságot és a tulajdonhoz való jogot.

A francia forradalom kezdetén a nyilatkozat megfogalmazói lefektették a polgári jogok korszerű értelmezésének alapjait. A folyamat radikalizálódásával azonban ezek az elvek csorbultak, a forradalom diktatúrához vezetett.

Az úgynevezett hosszú 19. században a legtöbb európai állam államformája monarchia volt. Ezekben az államokban eltérően viszonyultak az állampolgári jogokhoz. Általánosságban elmondható, hogy nyugatabbra (lásd például Nagy-Britannia és az Orosz Birodalom különbségét), illetve időben később az uralkodók több engedményt tettek alattvalóik felé a jogokat illetően (az engedmények hátterében gyakran forradalmak álltak, s ezek hatására például Franciaország államformája köztársaság lett).

Az első világháború sok szempontból befolyásolta az állampolgári jogok térnyerését. Egyfelől Európa nagy birodalmai átalakultak hosszabb-rövidebb ideig létező demokratikus köztársaságokká, másfelől a nők politikai emancipációja is felgyorsult. Ugyanakkor a világháború alkalmat és ürügyet adott egyes államokban a politikai szélsőségek hatalomra jutásához. A baloldali diktatúrák főként társadalmi-anyagi helyzet, a jobboldali diktatúrák vallási és etnikai hovatartozás mentén korlátozták állampolgáraik jogait, olykor az élethez való jogot is megkérdőjelezve és megsértve.

A második világháború borzalmait és a felszínre került jogsértések megismétlődésének megakadályozása motiválta az Egyesült Nemzetek Szervezetének megalapítását (1945) és Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatának kiadását (1948). A dokumentum (építve az Emberi és polgári jogok nyilatkozatára) megfogalmazta az alapvető polgári, kulturális, gazdasági, politikai és szociális jogokat, melyek minden embert megilletnek. A nyilatkozat az alapja a Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányának, valamint a Gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezségokmányának (1966), melyek kötelező erejű ENSZ-egyezmények.

A 20. század második felében a szovjet érdekszféra államaira jellemző volt, hogy önmagukat demokratikus államokként határozták meg, a jelentős jogkorlátozások okaként állampolgáraik érdekeit jelölték meg. Ez szembeállította a nyugati demokráciákat a „népi

demokráciákkal”, és (a gazdasági, katonai stb. okok mellett) ez az ellentét volt az egyik oka az évtizedes hidegháborúnak.

A 20. század végére Európában és Észak-Amerikában egyaránt azok a politikai rendszerek nyertek teret, amelyek széles körben tisztelték az emberi és állampolgári jogokat. Ugyanakkor világszerte még napjainkban is számos országban csorbulnak az emberi és polgári jogok.

25. Mutassa be a modern politikai államrendszerek kialakulási folyamatát, egy-egy példa segítségével jellemezze azokat!

Európa és az ismert világ meghatározó államaiban mikor, milyen politikai rendszer alakult ki? Milyen társadalmi-gazdasági-politikai folyamatok vezettek a különböző államrendszerek kialakulásához, s mi különböztette meg ezeket? A legmeghatározóbb államrendszerek jellemzőinek, különbségeinek bemutatása konkrét példákon keresztül.

Javasolt szakirodalom:

1789–1914. Szerk.: Vadász Sándor. Korona Kiadó, Budapest, 2005: *az egyes nagyhatalmak történetének vonatkozó részei. 20. századi egyetemes történet I–II. Szerk.: Németh István. Osiris Kiadó, Budapest, 2006: az egyes nagyhatalmak és régiók történetének vonatkozó részei.*

Az államrendszer az államok leírására szolgáló kategória, mely az államtípus és az államforma jellemzőivel fejezhető ki, legfontosabb tényezőit a politikai hagyományok, a politikai rendszer jellege és a nemzetközi-geopolitikai adottságok alkotják.

Az államrendszer legfontosabb tartalmi jellemzői a kormányforma; az állam és a lakosság kapcsolata (pl. választási rendszer); az államszerkezet; az államszervezet tagoltsága és centralizáltsága, valamint az államapparátus jellemzői (létszám, származás, szakképzettség stb.).

A kormányformák csoportosításának alapja, hogy milyen a törvényhozó és végrehajtó hatalom viszonya, illetve ki gyakorolja a végrehajtó hatalmat.

A prezidenciális kormányforma esetén a köztársasági elnök a végrehajtó hatalom feje. A kormány a közvetlenül megválasztott elnöknek felelős.

A félprezidenciális kormányformában a köztársasági elnök erős jogosítványokkal rendelkezik. A kormány mint végrehajtó hatalom a parlamentnek és a közvetlenül megválasztott elnöknek is felelős.

A parlamentáris kormányformában a kormány a parlamentnek felelő. A köztársasági elnök (vagy az uralkodó) a parlamentnek alárendelten működik, jogosítványai gyengék. Főként Európában gyakori. Két fajtája van: parlamentáris köztársaság (pl. Magyarország) és parlamentáris monarchia (pl. Egyesült Királyság).

A kollegiális kormányformában a végrehajtó hatalom a törvényhozás által választott tanács kezében van, mellette ügyvezető kormány működik. Az elnököt évente váltják, a tanács tagjai maguk közül választják. A tanács nem váltható le.

Alkotmányos monarchiában az uralkodó és az egyének jogait az alkotmány rögzíti. Az uralkodónak kormányzati hatalma van (pl. Marokkó).

A szocialista kormányzati rendszerekben a hatalom egységes és oszthatatlan. Az egyes hatalmi ágak megosztása legfeljebb munkamegosztás szintjén érvényesül.

Az államrendszerek csoportosításának másik alappillére az államszerkezet. Beszélhetünk föderatív államról, mely több állam egyesüléséből keletkezik, s amelyben a tagállamok valamilyen szinten megtartják önállóságukat. A föderatív állam lehet területi alapú és nemzeti alapú. (Pl. Amerikai Egyesült Államok, Németország, Svájc).

Az unitáris (egységállam) államszerkezetű államokban nincsenek az önálló államiság jegyeivel rendelkező részek. (A legtöbb állam ilyen.)

Történelmi államszerkezetek: perszonálunió (két vagy több államnak közös államfője van); reálunió (két vagy több állam közös államfőjén kívül létrejönnek közös államszervek is); konföderáció (államok szövetsége, de nem jön létre új állam, a megállapodás gazdasági, politikai és kulturális).

Az államok csoportosításának három fő ismérve:

- az államok *történeti, társadalmi formációkhoz* kötődő csoportosítása,
- a *modernitás ismérve* alapján a modern társadalom és a modern állam megkülönböztetése a többtől, a premodern államoktól,
- a politikai és *az állami hatalom tartalma alapján* történő megkülönböztetése és csoportosítása az államnak. Egyrészt a totális és diktatórikus államok, másrészt a demokratikus államok csoportjai tartoznak ide.

A modern állam a modern társadalom állama. Kifejlett formája a liberális állam. Mind a modern társadalom, mind a modern állam a feudális társadalom és a feudális állam tagadásaként jött létre a XVIII. század végétől a XX. század végéig terjedő időszakban Európában és az észak-amerikai kontinensen. A modern társadalom és a modern állam többnyire forradalmi átalakulások vagy megkésett fejlődések folyamatában alakult ki, eltérő történelmi átalakulások eredményeként.

A történelmileg kialakult modern társadalom két meghatározó ismérve: a modern állam és a modern jogrendszer. A modern kapitalista társadalom lényege a piacgazdaság, a tulajdonszerzés szabadsága, a tőke szabad mozgása és felhalmozása.

A modern kapitalista állam lényege az állam elválasztottsága a „polgári társadalomtól”, vagyis a gazdaságtól és a privát szférától. Az állam korlátozott hatalom a társadalomban, amely ugyanakkor – az alkotmányos jogrendszeren keresztül – biztosítja az állampolgári szabadságjogokat. Az állam formája a parlamentarizmus (köztársasági vagy alkotmányos monarchia formájában).

A kormányzati váltógazdálkodásnak az alapja és mozgatója a versengő többpártrendszer. A modern állam minden előtte létező történelmi államtípustól alapvetően

különbözik, és alapvetően különbözik a modern kapitalista államot tagadó és megszüntető később létrejött szocialista-kommunista államtípustól.

A hatalom jellege és tartalma alapján megkülönböztetett államok:

Az államok csoportosításának egyik alapja: az államhatalom jellege, tartalma. Az állam hatalmának jellege és tartalma alapján osztályozta a görög városállamokat Arisztotelész az ismert módon, jó és eltorzult államformákat megkülönböztetve egymástól (monarchia, arisztokrácia, politea és eltorzult formáik, a türrannia, az oligarchia és a demokrácia).

A Római Birodalomnak is volt demokratikus és diktatórikus állama a köztársasági és a monarchikus-császári időszakokban egyaránt. A feudalizmusban feudális abszolutizmusokat és nemesi-rendi demokráciákat, a modern államokban pedig – a hatalom jellege és tartalma alapján – demokratikus és diktatórikus államrendszereket különböztetünk meg.

A szocialista-kommunista államrendszerek mindegyike diktatórikus politikai berendezkedés, pártállami rendszer volt.

A fasiszta és a nemzetiszocialista államok mindegyike ugyancsak diktatórikus államhatalom volt.

Kétségtelen tény, hogy az államok rendszerezésének legfontosabb és legerősebb magyarázó erővel bíró alapja: az államhatalom tartalmának és jellegének, az uralmi és hatalmi rendszer minőségének, a hatalom gyakorlásának a módja alapján történő csoportosítása az államnak.

A demokratikus államrendszerekben is – akár tartósan is – kialakulhatnak autoriter, tekintélyelvű államberendezkedések, kormányzati vagy kancellári (miniszterelnöki) túlsúllyal működő államrendszerek, erős elnöki, hatalmi berendezkedések, vezérelvű demokráciák karizmatikus vezetővel, pártok túlhatalmával működő politikai berendezkedések (ún. pártokráciák), amelyek még mindezen „elfajulások” ellenére is demokratikus hatalmi rendszerek.

A politikatudományi irodalomban ismert a féldiktatúrák és a féldemokráciák megkülönböztetése. Találó kifejezés a „demokratúra”, amely utal a demokratikus és diktatórikus hatalmi elemek keveredésére. Adam Michnik (a Szolidaritás szakszervezeti mozgalom egyik vezéralakja) lengyel újságíró által kitalált kifejezés a „*maskarademokrácia*”, amelyben a jogszabályokban, az alkotmányban minden demokratikus, de a valóságban semmi sem működik demokratikusan, sem a pártok, sem a parlamentek, sem a kormányok, sem a tömegtájékoztató és a politikai nyilvánosság, hanem a gazdasági oligarchák, politikai klánok és csoportok uralják az államhatalmi rendszert. Adam Michnik a román és a balkáni államrendszereket jellemezte így az 1990-es évtizedben. Ismertek a sérült jogállamok és a

korlátozott demokráciák. Az arab világban található a világi joguralmat tagadó teokratikus államok.

(Forrás: Bihari Mihály: Politológia – A politika és a modern állam. Pártok és ideológiák. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest, 2013.)